

се открит и някои други произведения, пряко свързани с прочутия сборник,²⁷ напълно изследвана територия разкриват въпросите за влиянието на сборника и за типологическите му сходства с ранните прояви на възрожденската ни белетристика. Това налага (наред с ограниченията на обема) предаването на съдържанието на много творби, което би могло да послужи като стъпало за следващи изследвания. Тук е акцентирано на тези фрагменти, за които се предполага, че са възлови, че носят новото в българската литература.

Сериозни усилия на специалисти с различен профил изисква проблемът за пътя на „1001 нощ“ до нас, а това е част от по-общия проблем за проникването на сборника в Европа, проблем, който не е без значение за изясняването на особеностите на европейската култура. Амбицията на тази статия е да постави тези въпроси наред с други, по-конкретни. Тя е насочена главно към развитието на преводната ни книжнина, която още през 1802 г. със Софрониевия Втори видински сборник влиза в досег със значителни творби, оказали огромно въздействие върху световната литература. Развитието на възприемането на „1001 нощ“ е характерно и за цялостната еволюция на преводната ни книжнина, за субективните възможности на преводачите, за намесата им в текста, за осъзнати или несъзнателно прокарани, интуитивно доловени предпочитания и възгледи.

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С АТАНАС ДАЛЧЕВ

НИКОЛА МЛАДЕНОВ

Преводите, които Атанас Далчев е извършил на книги от няколко езика, представляват една внушителна част от писателската му дейност, макар тя да е по-скромна изява на литературното му честолюбие.

При един разговор в неговия дом, както беше седнал до работната си маса, а аз малко по-настрани, Далчев издаде напред главата си, като да ме стигне с нея, очилата му светнаха от рязкото ѝ движение и заедно с него ми заяви, че е превел десет хиляди страници. Това ми беше добре известно и ми се искаше да не го подчертава, но то не се почувствува като самохвалство, а като напомняне на една истина, на която е дошъл моментът да се каже. Тя ме накара да си помисля: та тези страници представляват действително едно огромно творчество като на продуктивните френски и руски романисти. И като имам пред вид, че много от тях са стихове, за които, както е известно, се иска много повече време и усилия, а също и по-голямо майсторство от това за белетристиката, каквото Атанас Далчев притежава до съвършенство; и че тези страници са преведени с помощта на дванадесетдиоптрови очила, това самоизтъкване го приех като нещо съвсем естествено и напълно заслужено.

Когато излезе второто издание на стихотворенията му, той ме извика по телефона: „Ела, имаш книга при мене!“ Каква книга мога да имам при него? — запитах се в недоумение. „Книга ли?..“ — казах, а той стеснително ми повтори: „Книга, книга!..“ — чувствувах се, че не му е удобно да каже за коя става дума.

Отваряйки вратата на неговия дом, Далчев направо ми я подаде. Това бяха неговите преиздадени стихотворения. След това той седна на дивана, а аз до масата срещу него. Вдигнах корицата на книгата, за да разгледам по-внимателно. Откри се неговият внушителен портрет, който беше най-сполучливият и изцяло разкриваше характера му. Той ме накара неволно да се усмихна, както самият автор, и със задоволство казах: „Само за Нобелова премия!“

А той, като ме гледаше с настроението на любопитния, поставил една приятна задача на другия и с нетърпение чакащ разрешението ѝ, като чу думите ми, каза съвсем тихо: „О, не

²⁷ В „Две сестри“... Русчук, 1869 Ил. Блъсков обявява, че е правел и „Приказки от Халима“. Но той не издава книга с подобно заглавие, не е известна и съдбата на ръкописа му.

съм стигнал дотам!“ Сякаш беше взел в този момент нещо по погрешка и побърза да го постави на мястото му, за да не го видят.

И все пак донякъде пророчеството ми се сбъдна. На другата година Далчев получи във Виена наградата „Хердер“, която се дава на писатели от източни страни на Европа, допринесли в тях за популяризиране на западната култура.

Този вечер беше богата с шедроствата, която Далчев прояви към мене: поднесе ми своята книга с автографа си, каквато дотогава нито един от писателите не беше ми подарявал. Не те, а аз самият им бях поднасял някои от техните книги, които са ми харесвали, за да ми окажат високата чест, като благоволят да поставят подписа си на тях, придружен с няколко думи на внимание към мен, а те поласкани и донякъде поставени в положение: няма как, са извършвали това като проява на милост от гордото си авторско място.

Втората шедроост беше, че Далчев сподели с мен свои интимни мисли. С една монтеновска откровеност той ми призна тихо, че се срамува от своите стихотворения. Почувствах го като някакво отричане, каквото Яворов направи на своята поезия. Но Далчевото беше много скромно и недемонстративно. Наистина поезията крие своите морални неудобства под една или друга форма, като малко по-голям чепик за човешкия крак, но изглежда малко от тези, които пишат стихове, чувствуват това и го носят неусетно, както човек носи недостатъците си. Това признание беше нещо като откритието на притулена задна врата на къщата, която разкрива нещо по-интересно и значително от това, което показва фасадата.

Стигнахме веднъж до отказване на ръкопис, представен за редактиране — сборника стихотворения на сътрудника му Чило Шишманов, като Далчев се постара да го представи с целия му даскалски салтанат.

Сякаш виждах майка, надвесена над своето току-що разповито пеленаче, което започва радостно да ритка с крачетата си, а тя се разтапя от умиление. Точно така Далчев се надвеси над ниската табуретка, на която си представяше ръкописа на Чило, като започна бавно да извива показалеца си по титулната му страница и се стараеше с художествено майсторство да извае двойката хубавица, сричайки нашироко по продължение на извивките ѝ: „На-ша-ри-ли-я. . . го-ля-ма, го-ляма, та да не би авторът ѝ да не я види!“ — последните думи Далчев бързо ги казва с фалцет и изви с едно легато, като да избърбори на бебето: „Сладкото ми!“ Но под тази разнеженост се съдържаха няколко пиперливи изрази и една или две пълни дажди псувни.

Аз затаих дъх. А когато той вдигна пръста си от въображаемия нещастен ръкопис, така жигосан, обърнат се към мене с изписано по лицето му умиление за съчувствие и изведнъж се изсмя като дете, както той можеше, че зарази и мене, макар да ми се плащеше. . .

Грубите думи, колкото и да са на място казани, все пак не могат да изразят толкова сполучливо пределното на едно такова настроение и затова смехът идва на помощ, като допълва това, което словесният израз не е в състояние да направи.

Далчев искаше веднъж да ме увери, че аз съм чел повече книги от него, когато ме запита колко от моята библиотека са ми познати добре и има ли от тях около двадесет процента. Казах му малко колебливо, че може би има. . . А той веднага заяви, че сам не може да се похвали с този процент. Много скромно и пресилено ми се вижда това признание, и затова му възразих: „Не е възможно!. . . Тогава пък моя процент трябва да намалия на десет!“ — Не намалявай нищо! Точно така е, както ти го казвам! — нервно настоя Далчев, като увеличи крачките си и излезе напред.

След малко се изравнихме и аз го погледнах в очите през стъклата на неговите очила. Там, макар и през тяхното пречупване на светлината, трябваше да се уверя, че не се шегува. Това не са празни приказки, с които искаше да създава ефекти, за да забавлява и ласкае хлапака!. . . Чел бил по-малко от двадесет процента от книгите на своята библиотека!. . . Но и да го признаем за чиста истина все пак, то неговата библиотека бе. . . нещо огромно!

А той нямаше представа за моята. Съдеше навярно по някои разговори с мене за книгите ми и от това, че съм му давал някои, които трудно намираше или изобщо не намираше, докато за неговата аз имах по-ясна представа. Тя беше предимно с книги от чужди езици — руски и френски, наредени в продължение на цяла стена, пред която ми идваше да сваля шапката си.

Далчев неведнъж ме е изненадвал със себеподценяването си и затова побързах да отхвърля това чудновато за мен признание, което въпреки сериозността му, чувствах, че беше подхвърлено

за да ме изпита или ми гледа сеира и затова му казах в същия дух: „Едва ли аз съм прочел толкова, колкото вие сте превели!“

Но той пак се отметна. Този път с такова безгрижие, на което наистина можеше да се завиди: „Е, холан! . . . малко от тях бяха свестни!“ — и ме остави в още по-голямо недоумение.

Беше безсмислено повече да се спори, за да не стане детински нашият разговор на тази тема. Запътихме се към пазара при Римската стена.

На площад Славейков го срещна един негов познат. Аз се отстраних, за да може спокойно да разговаря с него. През това време се загледах в боклукчиите, които сръчно прикачваха на колата отзад пълните кофи с боклук, а тя като Минотавър със свистене и тропане поглъщаше изведнъж съдържанието им. В този момент си спомних стиховете на един неизвестен наш поет:

С боклука кофите търкалят,
а в тях вонята като дим
от разложение, развала,
се носи с дъх непоносим.

Тази материя излишна
на колата с бодър дух
прикачват. Компресорът въздиша
и пълни адския търбух.

Изстреляна е тази смрад.
Остават кофи — празни гилзи,
като снаряд подир снаряд,
отпратен с пъклената виза.

Когато Далчев свърши разговора си и дойде при мене, обясни ми с кого е говорил, след което обърна вниманието му на прибирането на боклука отреща и споменах, че може би има някаква поезия в тази дейност. А той като да очакваше да кажа това, понаведе се и ми отговори: „Великият Джеймс Джойс, този Омир на нашето време, със своя мамонтов роман „Одисей“, в който няма почти нито една страница без цинизъм, представя един интересен случай — капането на гашите като поезия.“

Далчев каза тези думи съвсем сериозно, като да беше напълно съгласен с тях. Почудих се защо не се изсмях, както правеше при такъв случай. Но тази негова сериозност ме накара и аз да се замисля повече. Наистина, тук нямаше място за смях.

Споделих с Далчев мисълта си. Неговото лице се поразвесели и той каза:

— Да, това е някаква част от молитвата, която също помага, за да ни чуе бог по-добре. . . Светът е огромен храм, в който най-добре се моли онзи, който най-добре си върши работата, независимо как другите ще се отнесат към нея. Той трябва да бъде като Демостен, обръгал от шума на тълпата и подигравките за неговото пелтечене, поставяйки камъчета в устата си, за да го преодолее.

При Атанас Далчев не един разочарован е идвал с върнатия си от редакциите и издателствата ръкопис, за да търси съчувствие и помощ, каквато той рядко е отказвал. Ценял е авторското честолубие на който и да е и се е отнасял недоверчиво към всяко връщане на ръкописите, като го е смятал за нещо прибързано и рисковано, защото има дарования, които впоследствие могат да изненадат, колкото и слаби да са били първите им стъпки в литературата.

Една млада поетеса му представила своя сборник стихотворения с молба за преглед. Поради голямата си заетост и не чужд на традицията да позадржи за по-дълго време един ръкопис, макар и да е малък, оставил го за по-късна дата. Но когато поетесата след два или три дни му се обадила с голямо стеснение, уверена, че нейното произведение е вече прегледано, оказало се, че доста е подранила. Даване мнение за един ръкопис, макар и да е малък, не може да стане само за няколко дни и Далчев й определил поне две седмици за него. А тя просто изстена по телефона. Уверила го, че за да чака мнението му, е наела хотел, защото е дошла от провинцията.

Тогава Далчев се сепнал и ѝ обещал да бъде готов за другия ден. Стихосбирката му харесала и отишъл заедно с авторката в едно от нашите издателства, за да ходатайства за издаването ѝ. Но независимо от това, че там добре го познавали, почитали го много, а някои от редакторите му били задължени, не приели ръкописа. Този случай Далчев ми разказа с едно философско примирение и без особено нахърнено честолюбие. За сметка на това аз въздъхнах, като да бяха върнали мой ръкопис, и казах: „След като на един Далчев не зачитат мнението, та какво остава за . . .“, а той, както се беше загледал през прозореца към улицата, изведнъж се обърна към мене и каза троснато: „Нищо не помага, Младенов, след като на такъв редактор не си му началник!“

Попитах го: „Чели ли сте, др. Далчев, „Градината на мъките“ на Октав Мирбо? — като се наках да му разкажа за някои мъчения, представени в тази книга, но той бързо ми отговори:

— Чел съм. . . Е, а да те оставят гладен? . . .

Учудих се, че вижда в глада най-висшата и несравнима мъчителна сила за човешкото тяло и я смята за нещо повече от одирането на кожата му, поставянето му под огромна камбана с гръмотевичните ѝ удари, които се изписват по лицето на мъченика като с длето; вграждането на стоманен цилиндр със зъбеста халка, която се впива във врата му и при най-малкото движение на главата.

Но гладът за Атанас Далчев е по-страшен и от тези мъчения.

Не вярвам той да е гладувал, за да изпитва такъв страх от празния стомах. Той само го е предчувствувал навярно, виждал го е у другите и за него той си остава най-голямото отричане на живота, откъсване от Земята, от всичко онова, което поддържа човека да живее.

Често по-интересното може да се сподели при изпращането, и то на прага на вратата. На излизането ми от дома на Далчев, не помня какъв беше поводът, стана дума за добрия и лошия човек, за сърдечно отзивчивия и студено резервирания, пред чиято неумолимост може да припаднеш, без на него да му трепне окото. Набързо му представих двата типа от познатите на мене хора.

Когато бях на работа в Столичния народен съвет, наложи се да вляза служебно в кабинета на д-р Иван Пашов, кмета на София. Направи ми впечатление мекия характер на този човек. Дори ми хрумна смешната мисъл, че ако поискам мястото му, той навярно би ми го отстъпил. Чувствавах като да изпитваше повече неудобство от мене, отколкото аз от него. Представих си как по този начин посреща всички, които идват по работа и с молбите си. Той беше също щедър, за което имах преки доказателства от преди. Този кмет гледаше на всеки да помогне и му беше неудобно, когато въпреки желанието си не можеше да направи това — подчертах накрая пред Далчев.

— Той е като мене, като мене! — каза той с виновност на дете, принудено да си признае вината за извършената пакост. В този момент си спомних неговия стих: „Тежко на мекия! . . . И ще умра от доброта!“

Но крайната сметка от тази добрина на кмета не излезе добра. Честите одобрителни парафи по молбите на служителите и гражданите, пристигнали от съответните отдели и служби за изпълнение, се посрещаха дори и от архиварите с насмешка и много не им обръщаха внимание. . .

Когато добрякът кмет почина, на негово място дойде темерутът Попов. Да сложи одобрителен параф на молба, доклад или преписка, когато можеше да се отхвърли и за най-малка нередност, беше голяма рядкост. Студената му булдожка физиономия отблъскваше и никой не беше сигурен от служителите или гражданите, че заедно с отказа на искането им няма да получи и нещо друго за добавка.

Но затова пък, когато се мернеше негов подпис на документ в съответното ведомство на Съвета, по него не се разсъждаваше, а се изпълняваше незабавно.

— Така е, така е! Прав е човекът — направо се съгласи Далчев и с тази съвсем друга промяна на човешкия характер. — Има един закон за съхранение на енергията, Младенов, който стои над доброто и който прави това добро относително и често недобро. Но като гледаш сериозно на едното и на другото положение — това на Пашов и Попов или на пашовци и попов-

щи,—и двете страни имат право. Рисуваши наистина, когато правиш само добро, че с меките си очи можеш да намокриш полите си, но и не можеш да гледаш равнодушно на нуждите и мъките на хората и да не им помогнеш, та каквото ще да става.

Край нас се издигаха високите като тополи дървета в парка, които караха да се чувства човек пред тях като мравка, но мислеща, казано в духа на Паскал. Този философ се е оплаквал, че световите го потискат и това е естествено за неговия дух. Нещо подобно се изпитва пред тези дървета, та какво остава пред самите светове. Но има и едно друго, също така величествено — твърдостта на Земята, която ни държи, но която ни и спъва, за което свойство ние трябва да ѝ благодарим, защото без него едва ли щеше да ни има. Аз споделих тези мисли с Далчев. А той, гледайки как жълтата шума от листата на дърветата летеше пред краката ни, каза:

— Ние зависим от тази сила с две остриета и тя не може да бъде друга. Остава ни само да приемем нейните велика наложителност. Тя ни дава криле, но тя ни спъва и погребва. Остава ни също да мъдруваме, докато ни гледат очите, и да си признаем. . .

— Та много да не лаем, а? — допълних аз с рима, на което Далчев изхихика и продължи:

— Това, което спомена преди, и на мене често ми се е въртяло в главата, а ето че и ти го казваш. Ние много неща си премисляме, но едва когато ги чуем от другите, разбираме, че те не са само наши, а всеобщи. Само нашата неувереност, нашата неоригиналност ни спира да им дадем гласност. Но веднъж преодолели тази бариера, те ни стават по-близки и дори ни развеселяват. Тук печелим двойно. . . Смехът, Младенов, е благородно нещо. Навярно то е като онези фини токове на Тесла, които се получават с много високо напрежение, а накрая се разливат като красиво сияние. Спомням си, че ти ми говори за тях и ги свързам донякъде с припламванията на моя уличен фенер от фрагментите ми.

— Смехът е наистина такова сияние на душата — потвърдих аз, — и останах много доволен от това сполучливо сравнение на Далчев.

„Маниаци!“ — каза Далчев, застанал пред мене, като раздвижи устата си наляво и надясно с такова презрение, сякаш беше попаднало нещо неприятно в устата му и се готвеше да го изплюе. Отнасяше се за онези, които с голямо усърдие се стараят да пробутат стоката си, която не струва. Спокойният глас, с който тази дума прозвуча, беше убийствен. Макар той да я произнесе някак напевно и тихо, тя проеца в ушите ми. Този израз на отвращение беше много по-съкрушителен от думите на Пантелей Зарев, който смята за най-голямо човешко нещастие невъзможността за изява.

Но при друг случай и с по-приятно настроение Далчев се усмихна, раздвижи се пак в стояща поза като забита пръчка, този път за да изрази съгласието си с тези несретници и все пак думите му прозвучаха още по-безутешно: „И червеят. . . и той, тази жива почва, върши своето, като допринася за обработване на почвата.“

Тук философът Далчев се показва на преден план. Тази благосклонност беше дълбоко обмислена, но, изглежда, и той сам не усети колко жестоко осъди онези, тръгнали да пробутват евтината си стока на много скъпа цена.

„Какво е това неуважение!. . . Един кандидат за голяма слава ми даде ръкописа си да го прегледам и нито една малка буква няма по него. Целият го е натракал с главни!“ След като каза това, Далчев ме тупна приятелски по гърба, като ме увери: „Но твоя ще прегледам!“

В началото на нашето познатство Далчев ме покани на Атанасовден на гости. Вълнението ми беше голямо от предстоящото посещение, като имах пред вид, че на неговия имен ден ще бъдат поне половината от известните писатели. Но изненадата ми беше голяма, защото нито един не видях сред неговите близки и роднини.

Затова пък тази вечер беше толкова внушителен и хубав, какъвто трябва да бъде един истински поет и какъвто го харесах най-много на споменатата вече снимка към второто издание на неговите стихотворения.

Тогава той ми надписа един екземпляр от неговите фрагменти, като поправи една печатна грешка на 56-а страница. Посочих му тогава един пасаж в тях. В него съветва да не се дава прибързана преценка за начеващи писатели, защото измежду тях има способни на неочаквани

и смушаваци скокове. „Така е, потвърди Далчев, ние наистина не можем предварително да съдим за един млад автор от първите му работи.“

Искаше ми се да го запитам откъде съди за това — от собствен опит или от наблюдения, но по-късно ми стана ясно, че единствено човешкият, философският мироглед го е насочвал към тях.

Не бяхме се виждали с Далчев през цялата зима. В една спокойна слънчева пролетна сутрин го видях пред вестникарската будка до кино „Култура“, разгърнал нашироко вестника си. Приблжих се тихомълком до гърба му и дадох вид, че и аз се зачитам в него. Имах намерение да стоя така, докато той се обърне, но ми стана неудобно и го тупнах по рамото. А той като да ме очакваше, обърна се и без да ме огледа внимателно, троснато ме запита, като да ми се скара:

— А ти какво интервю си писал за мене?

— Интервю ли? . . . — запитах съвсем учуден. — Такова нещо не съм писал, нито пък съм давал някъде. . . А, да, сетих се за какво става дума: на Каранфилов бях дал нещо, но то е много малко и не е интервю. Къде го прочетохте?

— Не съм го чел, но той ми спомена в стола на Съюза, че си писал нещо във връзка с мене за някаква разходка. В началото ми казах: Нека си пише Младенов, но след това се размислих: шом е за разходка, то не може да е друго освен интервю. . . Ти знаеш, че интервютата не ги обичам. Те са много отговорна работа, много деликатна и особено за такива като мене.

Навярно Каранфилов е споменал пред него само първата дума на стихотворението от три куплета „Разходка“ (из парка), за да го изпита и се пошегува, но тя е била достатъчна Далчев да си помисли за нещо съвсем друго, нещо неприятно.

А на мене ми стана още по-неприятно и побързах да го успокоя. Помолих го да се видим утре, за да му представя това, което съм писал: стихотворението и едно есе, което не е изпиано, както трябва, за самия него, и което естествено не бих могъл да предлагам за напечатване в този вид.

Той се съгласи.

Рано сутринта на другия ден слязохме от трамвая, който минава по бул. „Хр. Смирненски“, и поехме нагоре към Семинарията*. Половината път изминахме в обикновени приказки, след това Далчев каза: „Сега да видим твоите работи.“ Дадох му първо стихотворението, за което ставаше дума. Прочете го, движейки се бавно, и като ми го върна, даде мнението си: „Деца надничат по перона“ е сполучливо (сравнявам това надничане с тук-таме разцъфналите клони на дърветата през ранна пролет в парка), виж, ти все по-хубави работи пишеш, дока-то аз. . .“ — искаше да каже: по-слаби. — Но едни ме уверяват, че първите ми стихотворения в художествено отношение са по-добри от сегашните, а другите, че сегашните ми са по-силни.“ И аз така мисля, но не му го казах, както и това, че иска да се шегува с мене с по-доброто ми стихотворство.

Далчев поиска наново стихотворението ми за справка, прегледа го и като ми го върна, дадох му есето за него. Извиних се му, че то е само опит, с който исках да се уверя дали мога да пиша за наш, съвременен писател, след като бях писал дотогава само за чужди.

Но Далчев още в началото забеляза: „Е, много си ме превъзнесъл!“

— Моля, казах нервно аз, по-нататък съм обяснил защо!

Далчев продължи да чете и без да вдигне главата си, каза:

— Ти и такива работи можеш да пишеш? — дотогава той беше чел само басните ми. Накрая той допълни:

— Голям е майсторлъкът, Младенов, да умееш да замлъкнеш навреме! То е нещо като венец на творчеството.

Като се изключи „превъзнасянето“, Далчев остана доволен от есето.

— Видяхте ли — му казах, — че не е толкова страшно положението?

— Е, не съм смятал, че ти ще се юрнеш да пишеш всичко, което сме си приказвали, но. . . ти много си ме украсил — повтори той. — Ти май ми завиждаш! . . .

Сепнах се. Кой ми го казва това? . . . Наистина, с увеличаването на мащабите в писането на хубави и прехубави работи за някого може да се почувствува и някаква завист, която се спо-

* Сега Двореца на пионерите

тайва между тях, но тази негова забележка премина в мене като ток, който претарашува всичките ми вътрешности и неможа да обгори в тях нещо съмнително. Макар да сравнявах Далчев с някои от големите европейски писатели, имайки пред вид нашата черга, аз не познавах у нас по-значителен с това съчетание на поет и философ уедна личност, а също така и с неговата сърдечност. И затова като да бях бутнат грубо съвсем неочаквано, побързах да се защита:

— Ами... хубава работа!... От завист никой не се е застраховал, но защо тъкмо на Вас да завиждам?... Да ви кажа право, завиждам само на себе си!

— Е, да, човек иска да бъде това, което е — обясни той спокойно, — но нека ти ми завиждаш!

За него беше ясно, че макар и в по-меката форма, завистта я има. Пък и имаше основание да му се завижда напоследък с увеличаване на успехите му в литературата не само у нас, на които аз по-скоро би трябвало да се радвам, и затова почувствувах това натякване като обида, като да ми беше подхвърлено нещо нечисто, побързах решително да се защита:

— Учудва ме, че така мислите, др. Далчев! Завиждат злите и импотентните, но аз не съм от тях, както физически, така и духовно...

— Най-малко в теб съм се съмнявал, Младенов, особено напоследък... — каза малко виновно Далчев, — кешки да не бях ти споменавал за тази мнима завист!... Белязаните пък са, от друга страна, наказани. Тях ги преследват като виновници. Другите се чувствуват никак ошетени от тях. Нагънали са доста пространството около себе си... Аз подразбрах, че у тебе има нещо... Сервантес, Блюхер и много други значителни хора са били къснозрейки... Така че, не се отчайвай!

— А то си е и за отчайване, но не трябва да се стига до него, защото ще стане по-лошо! Човек трябва да изучи изкуството да си избърсва сълзите, за да не му се замрежда погледът! — отговорих аз малко на шга и в този момент си спомних във връзка с моето детство за внучето на Далчев. — Я по-добре ми кажете как е малкото Ви момченце?

— О, то е много интересно!

— Нещо повече!... Веднъж, когато Ви потърсих, то беше на телефона. През целия ни разговор ме караше да се усмихам от умиление. Много е умно. Вярно ли е, че най-голямо щастие изпитва човек, когато му се роди внуче, както твърди Пантелей Зарев?

— Така е.

— А когато му се е родило първото дете, тогава не е ли бил най-щастлив?

— Е, да... но то се забравя — усмихна се Далчев, че и очилата му засияха.

Неусетно стигнахме на връщане до трамвая на площада. Побързахме да се качим на него, но Далчев направи два неуспешни опита да стъпи на стъпалото му и аз трябваше да му помогна с едната си ръка, защото другата ми беше заета с нещо. Усетих здравата му набита снага. Когато се качихме, още със самото сядане той изхлипа с тънък задавен глас: „Олеле, изложих се!“ А на мене ми стана толкова забавно, че очите ми се овлажиха.

С какво удоволствие Далчев изпи плодovия си сок, колко звучно и с какъв апетит „пресуши“ чашата си с мляскане, каквото не бях виждал дори у големите поклонници на алкохола да правят, допивайки последната му капка. Аз още го виждам и чувам как той изрази шумно наслаждата си, която се изписа по лицето му... Напълно земен, подчертано земен човек!

При такъв случай на чисто материална изява съм мислил дълго за поезията му. Та нали истинската поезия се крепи на най-здравите земни връзки. Земята не се ли обгръща от пространството и не се ли носи като всички планети и звезди в него. А тя самата не се ли оказва, както и самият Далчев твърди, най-красивата сред тях със своята жизнерадост, със своите бурни изпарения, които падат наново върху нея и ѝ дават своята влага.

Когато чета поезията на Атанас Далчев, сякаш виждам подобни изпарения сутрин, които се издигат безшумно нагоре и които лягат наскоро пак на земята, за да я освежат.

Минавайки край зида на Семинарията, Далчев ми цитира един свой афоризъм. Заявих му направо, че не ми харесва, като имах пред вид по-големите му възможности в моралистиката. Той не се разсърди. А може би съобрази, че имам право и затова, без да се опитва пряко да възрази, послужи си с един по-ефикасен начин на убеждаване, като ми каза друг свой афоризъм, в който беше по-уверен. И наистина, той не само че се оказа по-добър от предишния,

но почувствавах, като да го беше написал самият Ларошфуко. Веднага му признах това: „Да, Ларошфуко!“ — Далчев повтори галовно това име като за себе си, поласкан, и с едно легато на голямо задоволство.

От Далчев съм чувал да казва за някой съвременен поет: „Той е по-добър от мене“, но така, като да не се засягаше честолубието му. С такава готовност той признаваше и някои слаби съвременни поети за добри, което се дължеше по-скоро на неговото великодушие, отколкото на някаква заблуда или недовиджане.

И все пак той добре познава хората около себе си, предпочитаните и неpreferитаните; тези, които одобрява и които не одобрява, и ги вижда такива, каквито са в действителност, както природата ги е създала.

Така например Далчев поддържаше пред мене общото мнение за един известен поет, че е много добър, но когато му дадох моите възражения, той не само че не се противопостави на тях, но много по-точно обоснова моето отрицателно становище, за което, изглежда, не ми стигаше смелост и по-вярно досещане, за да го изразя, както трябва, като допълни: „Да, поезията му бие на тенекел!“

Това сравнение някак си ми прозвуча по-убийствено дори от неговите саркастични епитети.

Опита се също да похвали един селски поет със сладнижавите му нагласни рими, на които явно робуваше, а си въобразяваше, че е най-малко с маршалски жезъл в поезията, което ме накара да подскоча от изненада. Казах му, че неговото внимание е съсредоточено почти изцяло да скалпи римата, а останалото, как дойде. „Та според мене, др. Далчев, той тъпче на едно място.“

„Тъпче на едно място, но...“ — Далчев повтори думите ми примиренчески и малко разколебан и не продължи да поддържа своето мнение. Тези два и някои други подобни случаи ме накараха да вярвам, че с тази свобода той си позволява да погали кучето, отколкото да го дразни.

Но, от друга страна, да се угоди на този човек е трудно. Под неговата доброта и снизходителност се крие една категоричност, едно твърдо становище във връзка с литературния му вкус и прецизност. В такъв случай добротата му придобива съвсем друг характер. Когато заговори неограниченият му вътрешен глас на поет и особено на критик, той дори става опасен и „лош“. Лично върху себе си съм го изпитал. Той можеше да вникне в характера на един автор, както и в произведението му, и да го претарашува като грипа така, че той сам би се отчаял от себе си, когато той крие недостатъци и, разбира се, когато този автор има чувство за самокритичност.

Тази двойна игра на две различни оптики на Далчев ме е учудвала и възхищавала едновременно. Но тя не е никакво двуличие, а непосредствено отражение на една действителност, както лъчите се отразяват по ъглите на една прецизна оптика.

Една сутрин още с излизането ни в парка Далчев ме хвана под ръка, както обикновено правеше, когато беше в добро настроение, като ми обясни защо предпочита да върви от лявата ми страна — не чувал добре с лявото ухо. Аз му обясних, че за мене това положение е добре дошло, защото не чувам с дясното поради спукано тъпанче. Далчев се усмихна и каза със задоволство: „Значи ние и с тази разлика се допълваме.“

Когато минахме през малкия подлез на алея „Яворов“, той ми предложи да рецитира няколко свои стихотворения, които наскоро съчинил. Знаеше всичките си стихотворения наизуст, а също и преведените от него басни на Лафонтен.

В това рецитиране нямаше нищо декламаторско. Не се опитваше да облече стихотворението в артистичен тон, което смяташе за ненужно и дори вредно. Но особената му монотонност ме завладяваше повече, отколкото онези майстори на словото, които съм слушал да рецитират гръмко и важно на сцената. Далчев не забравяше мислите, които беше написал за такива случаи: „Драматичните актьори повече от рецитаторите са лоши четци на стихотворения, като с непрестанните си извивки и спадания на гласа рушат структурата на стихотворението, разкъсват музикалното му единство.“ Или са като поповете от амвона, които, вместо да споделят просто, човешки своето слово, възпяват това слово, с което се губи истинския ефект от него и се замъглява съдържанието му. Така ние чуваме повече техния глас, а не гласа на истината в самото слово.

Когато свърши първото стихотворение, Далчев се обърна и ме погледна внимателно, наведе се след това, като да потърси нещо по земята и започна със същия равномерен глас, пак без артистично упоение, да рецитира второто. Когато свърши и то, той веднага и с голямо любопитство ме запита: „Кажи сега кое от двете ти повече харесва?“

В такъв момент, когато ехото от чулото не е отминало и бързо се налага да се съпоставят и двете страни, за да се измери ръстът им и да се каже мнението, е много рисковано за една потрешва и точна преценка. Чувства се непосредствено как се извършва някакво насилие: „Дайте сега да унищожим едното за сметка на другото, което ни се струва по-добро!“ При това положение, каквато и прецизност и безпристрастие да вложим в преценката ни, тя все пак ще си остане прибързана и съмнителна. Или, както пише Томас Ман за такъв случай: „Иерархичната стълба е крайно спорно нещо в света, както сега, така и в бъдеще.“ И все пак не може да се отрече, че тя най-често се изправя между едната и другата страна и се прилага с най-голям интерес и внимание, повдигнато от духа на най-голям аристократизъм. Тук няма никакво схищание към „второто“, което често изгубва играта заради нещо може би съвсем незначително и в такъв случай си остава за „първото“ само един фон, без който то едва ли би било първо.

Ето че и самият Далчев се изяви като най-страстен привърженик на тази йерархия, като се обърна на слух и зрение да разбере от мене кое е по-доброто от тези две негови произведения, като, разбира се, предварително той сам се беше спрял на едно от тях.

Аз може би щях да дам една по-точна и по-обоснована преценка, ако бях прочел тези две стихотворения, защото зрителната ми памет е по-добра от слуховата. Неможех също да се откъсна от мисълта, че Далчев с нетърпение измерва всяка секунда от моето забавяне. Това ме притесняваше. Зад гърба си чух:

— Е, шом толкова се бавиш... Веднага трябва!

— Но нали трябва да помисля — възразих виновно, — веднага, как така?... То ще бъде наслуки. Налага се да забавя, за да съпоставя — отговорих с неволна рима, на която Далчев се усмихна и ми даде право. И все пак не можех повече да се бавя след тази забележка. Някъде в подсъзнанието ми се мирна нещо по-сгъстено, по-изпъкнало и казах: второто.

Далчев остана малко изненадан. Навярно предполагаше, че ще се спра на първото, за което говореше и това, че с него започна и рецитирането му, нещо, което правят и онези, които поставят в сборниците си в самото им начало най-хубавите си страници според тяхната преценка. И все пак, оказа се, че и той е на мое мнение.

— И аз така мисля, макар че Пенчо Данчев и един друг критик харесаха първото. Във второто има повече емоция и сила.

Така непосредствено и аз съм бил подложен на един изпит с тази преценка на моя вкус и критичност.

След това Далчев ми издекламира третото си стихотворение. То беше с народен мотив. Почувствувах, че е малко пресилено и несвойствено на неговата поезия. Казах му това и той направо се съгласи.

Статията „Отговор“ на Далчев ми напомня за едно споделяне, което той направи във връзка с диалекта, който донесъл като юноша от своя край и как неговите другарчета и съученици му са се присмивали. А по това време и дълго след него в София гъмжеше от различни диалекти на хора, дошли не само от далечните краища на България, но и от тези, близо до самата столица, които бяха дори много по-оцветени, интересни и смешни от този, който Далчев тогава е произнасял.

Но тогава той ми спомена за тези подигравки като за незаслужена обида, сякаш я беше понесъл наскоро, защото нея и по-късно, макар и под друга форма от страна на умни хора, му я отправяли във връзка с неговия произход, а също така и за сравнително по-доброто му тогавашно положение в обществото. Родителите на Далчев не са били много богати, но са имали толкова, колкото да му помогнат да осъществи това, за което е бил способен. След като той овладява българската реч, то на мястото на подигравките във връзка с диалекта, започнали натякванията, предизвикани от евтин патриотизъм, за неговия малко по-далечен произход. Това нещо Далчев доста тежко го е преживял.

Естествено е всеки да мисли с любов за родния си край. И Далчев не е можел да не мисли и да се чувствава негов син и да му симпатизира, както към всеки близък човек.

Далчев ме попита веднъж: „Баща ти македонец ли е?“

Отговорих му, че не съм чувал такова нещо за него и че е от Радомирския край, а пък дядо ми е от с. Перера, Кюстендилско. И все пак на него му стана драго и го изрази така: „Пак сме наблизо някъде“. Землячеството е най-добрата опора на самочувствието. Но тук, аз малко „почистокръвният“ българин, за момента почувствуваха се малко по-привилегирован, бях също поласкан от тази малко насилена констатация за близост в произхода ни.

В този момент си помислих колко е обидно да търсиш сметка на онези, които са дошли от по-далечните краища на нашата страна и особено като имам пред вид, че там, откъдето е дошъл Атанас Далчев, на тези хора съвсем не е пречило малко по-голямото разстояние, за да се чувствуват много по-чистокръвни българи от тези, които са на „пъпа“ на нашата страна. . .

Стана дума за Ницше. Далчев ме попита кои книги имам от него. Почти всичките — му отговорих на шега, като имах пред вид, че само две са издадени у нас, или само две съм забелязал на нашия книжен пазар — „Заратустра“ и „Антихрист“. Когато споменах втората, Далчев набърчи леко лицето си като човек, който застава изведнъж пред нещо неприятно и бързо го отминава. Той нищо не каза за тази книга, но от гримасата му, пък и от това, което и аз мислех за нея, можеше да се изрази приблизително следното: „Наистина, книгата е убийствена за християнството, но тя би била още по-скрушителна, ако не беше толкова едностранчива със своята жестокост и така безогледно нападателна. Силната омраза към някого често ограничава и заслепява, така се увеличава в гонитбата, че с тази строго насочена последователност неусетно оголваме и ние слабите си места. Получава се нещо подобно на онзи писател, който се старае да бъде изчерпателен по своя предмет, а в действителност с увлечението да напише повече страници, изчерпва себе си. Така че стрелата, вместо да улучи целта, минава над нея или встрани. Не е много ефикасна тази огромност — да обвиниш някого в хиляди грехове, макар и да ги има. Би трябвало да се заговори с една солидарност над поваления враг, за да бъде по-заслужена победата. Налага се да се прояви и милост към него, признаване и на положителните му черти, за да бъде затвърдена тя.“

Запитах го за първата книга:

— В предговора си към „Заратустра“ Николай Райнов споменава за някой си преводач, който съветвал да се превежда тази книга десет години. Необходимо ли е това?

Далчев малко иронично ми отговори:

— Този преводач или който и да е, навярно е бил много подведен от самохвалството на Ницше, който заявява, че: „един Гьоте, един Шекспир и Данте не биха могли да дишат в разредените висини на тази книга“. Това е само хвалете ме уста, защото по общата преценка на големите авторитетни критици, пък и по моя, макар тя да е много скромна спрямо тях, тя е една от слабите му книги, да не казвам най-слабата. Ницше я е написал в библейски дух. Искал е да напише едно ново евангелие за неговия свръхчовек, а обикновения човек е смятал за животно, вързано с въже за него — въже над бездна. Великото у човека било мост, а не цел. Той слабо е познавал историята и съвременността и не е виждал истинските нейни свръхчовеци, които създават цивилизацията. Неговият свръхчовек е призрачен и живее само в неговите зодиаки: „Обичам ония, които се жертвуват за земята, за да стане земята донякога на свръхчовека.“ И той здраво се държи за буквата и за словото и си играе като на въже с него. В Библията се твърди, че в началото е словото, а пък Христос заявява, че Земя и Небе ще минат, но думите му не минават. Известно е, че който не може да върши работа, както трябва, той много приказва, а Ницше повече от другите. И аз съм уверен, че той не е знаел какво иска с тези негови безкрайни изисквания към човека, който: „трябва да има хаос в себе си, за да може да роди танцуваща звезда. Казвам ви: вие имате още хаос в себе си.“ Той би трябвало да чуе по-добре епископ Майершрос на вселенския събор във Ватикана, който с голямо свободомислие е заявил: „Буквата всякога убива“, а Ницше, освен че болестта му е съкратила живота, не по-малко го е съкратила и тази „буква“. Далчев накрая свърши с това заключение: „И все пак Ницше е голям жонгльор на словото, по-голям от твоя Ст. Цвайг.“

Помолих го веднъж да се обади за мене във варненското издателство. Имах намерение да изпратя там един свой сборник. Известно ми беше, че каквито и достойнства да има един ръкопис, без ходатайство от страна на известен и познат на тях писател ще се отнесат с пълно нехайство. Известно ми беше също, че там го познават добре и може да му се чуе думата. Но той, вместо да ми обясни от своя страна, че въпреки всичко неговото име там няма да ми помогне, защото има нещо по-силно от авторитета му, без да ме погледне и както се беше замислил навярно върху тази безпомощност някак си виновно умолително тихо отговори сякаш на предмета, на който беше спрял погледа си: „Завистчийчета са!“

Не завистници, а завистчийчета. Така мило го каза Далчев, като да виждаше пред себе си шарени и писани човечета. Той искаше да ги извини с това омаловажаване, а също и да обере срама им. И тук той беше с по-верен израз подготвен, отколкото аз бих го дал, макар да ми бяха познати не по-малко добре от него, сякаш сам той е страдал от тях, връщайки безогледно ръкописите му, и не е бил редактор на някои, които сега са в това издателство.

И все пак отвратителното положение, което усетих от тази кратка характеристика на Далчев, ме накара да почувствувам и една лекота и извинение пред себе си, макар в този момент да ми засъхна гърлото.

Очилата, тези коректори на нарушеното зрение на човека, променят физиономията му. Смятат ги за символ на ученост, както оголялата глава за умна, но те са често и като утешение за по-безболезнено носене на един недъг.

На няколко пъти се канех да говоря с Далчев за очилата, тези благодетели, и дали наистина с тях е сънувал хубави сънища, но не се решавах. Това, което беше написал за тях в едно свое стихотворение: „и за да виждам ясно сънищата, аз лягах си със очила“, е по-скоро един навик с тях и една благодарност, която им дължи още от младостта си. Затова използвах да да поговоря с него във връзка с тях, един страничен въпрос, като го запитах „Защо Гьоте не е могъл да търпи пред себе си хората с очила, от които е губил олимпийското си спокойствие и са му разваляли настроението?“

— Кой го знае? — отговори Далчев, като да се отнасяше за особнячеството на негов съсед. — Аз не мога да си представя Гьоте с очила. Не биха му приличали. Както знаеш, един здрав организъм не приема лесно лекарства и сурогати, а неговите очи, както и неговият ум. . . Той не е имал нужда от тях. Като лете той се е стряскал от уродите. Не е могъл да се помири с това, че в този хубав свят могат да съществуват и те. Нали го е разтресло като малък и се е разплакал, когато е видял един от тях на улицата. . .

Но какво щяхме да правим без очилата, без тези най-големи наши приятели, които никога не ни изменят? — Размазан свят, по-противен от този, който Гьоте е виждал в уродите. И все пак, хубаво нещо са очилата! Нека Олимпийецът се дразни от тях. Имал е късмет, че не е окъсал със зрението си, та да го питам така ли щеше да се афектира от тях?

— А как ли щеше да се чувства Шуберт, ако имаше това шастие или смелост да му се представи? — запитах Далчев. — Наистина щеше да бъде много мъчителна картина. Дали този най-голям негов почитател от композиторите, който е композирал стотици негови стихотворения, щеше да бъде удостоен с някакво внимание, за което толкова е жадувал, ако не се е съобразил с отношението на Гьоте към очилатите му посетители?

— О, ако е знаел! . . . С тази негова почит към този поет, като първата любов на един младеж и с това неприязнено отношение към очилатите, Шуберт съвсем би се объркал. Скромността и голямата почит вършат често големи поразии, и то за сметка на този, който ги има — отговори Далчев със съжаление.

Може би тогава той да си спомни за своите младини, когато се е смущавал от подигравките на съучениците си за солунския му диалект.

Този добър и деликатен човек, който можеше да си послужи с най-точната дума и израз за всяко свое силно преживяване, предпочиташе да го озвучи понякога с простонародни груби епитети. Смяташе ги като Толстой за по-ефектни и по-точни. Те бяха най-добрите му отдушници в недоволството от някого и бяха като мрачните спътници на неговата искреност и човечност; някаква форма на срамежливост според един негов афоризъм; нещо неразделно като цветето с корена, кокала и мършата със свежото месо, което се продава в гастронома.

Далчев обичаше тези спитети като по-сгъстени, като по-висши изразители на неприятното настроение от нещо или от някого. Със своята пресованост те играеха ролята на суперлативите при възхищението от прекрасното и изключителното. Те са забранени от благоприличното и официалната реч, но не и от искреността и точността. От тях макар и вътрешно гърдният кош на Далчев да не напращяваше като този на Камброн от прочутото последно каре при Ватерло, но те не бяха и по-малко убийствени.

И все пак циничната дума у него се модулира и преминава като през сурдинка. Гласът му я прави по-присмива, не толкова ръбата и въпреки това тя е не по-малко унищожителна. Тя повече прониква и от грубото и прозвучаване през гърлото на някой пияница. Неговото „Проста-а-а!“ направи заглушава ушите. Отначало то се чува някак си гальовно, преминало през тесните отвори на съдържаността му, и изведнъж отскача и се разнася като през фуния и сякаш пригласят на възмущението му стотина тлъсти ругатни, изречени от хамадите на някогашния Солни пазар на ул. „Позитано“.

— Абе ние откога не сме се виждали с тебе? — запита ме Далчев със задоволство, когато седнахме до масата в приемната на новия му дом и ме покани да си взема от бомбониерата една руска карамела. За втори път от толкова дълго време го виждам в такова приятно настроение и с такъв хубав вид като тогава, когато бях за първи път на именния му ден и който вид толкова сполучливо е представен на една от известните му снимки. Не подозирах ни най-малко, че този му вид беше за мене едно прощално красиво сияние.

— Много отдавна — отговорих му със същото настроение, — почти дванадесет дълги месеца с всичките му там седмици, дни, нощи и часове!

На Далчев допадна това различаване на времето и по лицето му се разля приятна усмивка, от която сякаш наново просветнаха очилата му и каза:

— На тебе може да са се видели толкова дълги, но на нас с това местене, с неприятностите около него и изплащане на апартамента, годината мина много бързо. . . А ти как си?

— Добре съм.

— Добре си? . . . Но къде ти е доброто?

— Та нали съм в тази приятна обстановка на разговор с Вас и не съм болен — отговорих с такова безгрижие, като да представлявах наистина самото задоволство.

— Е, да, това, че се виждаме сега, е също добро, но по-доброто е, че сме здрави. Другото е маловажно. Но зависи и как се чувствуваш.

— Как се чувствуваш или как искаш да се чувствуваш. Може би Ви е известен случаят с болния султан, чийто лекар му казал, че ще оздравее, ако облече ризата на най-щастливия човек в царството си. След като го търсили из всичките му краища, намерили го, но той бил без риза.

— Хе, хе! . . . Откъде знаеш тази приказка? Много е „оптимистична“ и като че ли е истина.

— Но тя може да се потвърди като истина и с една друга, която съвсем не е приказка. Във Вашингтон се чувствувал най-добре един слепец, който продавал дребни стоки на минаващите край него по улицата, както нашите слепи — връзки, камъчета за запалки и др. Но за разлика от онзи този щастливец бил облечен.

— Да не излезе и с тебе така? — запита ме Далчев шеговито, като изгледа добре лицето ми и му се видя добро. Той имаше пред вид, че жена ми наскоро почина, че бях преместен на работа при тежки условия, че пиша десетки години, а издаването на написаното върви рачешки, и т. н.

— Е, по отношение на щастието все пак съм малко по-добре от тях, колкото и да си внушават тези диогеновци, че го имат в превъзходна степен. Може би съм по-добре от тях, защото не съм спял и имам риза на гърба си. . .

— Е, и това трябвало да бъде — каза утешително Далчев. — Но и при нас не е минало толкова леко, Младенов. Апартаментът още не е изплатен. Изведнъж ни предложиха да го закупим. Двадесет и две хиляди лева така лесно не се намират. Добре, че имаме десет хиляди, за да направим първата вноска. Шест хиляди струпахме оттук-оттам, децата теглиха заем, а за останалите — ще продадем колата. . . Пък и нямаме за апартамента документ за собственост.

— Шом е стигнало дотук, ще го получите. Колко Ви е хубав, и то на най-доброто място в столицата — сред парка и с югоизточно изложение!

— Да, хубав е, но коридорите му са широки. Хоро ли ще играем по тях? Направили са ги за двупосочно движение на коли. . . — и като се опомни, че много се разприказвахме за апартамента, изведнъж ме запита: — Та тебе за какво те преместиха в друго кино на работа?

— Знаете ли я тази: „Не се ли чукаш с мен на чашка, ще те чукаш с мойта прашка!“

Стана весело. Далчев ме запита:

— Чие производство е тази епиграма? Не съм я срещал из сатиричните сборници?

— От неприятности с интересни я написах, др. Далчев.

— Я гледай! . . Е, щом пишеш басни. . . Та имал си доста силни преживявания през годината, макар да не са били много добри. И все пак лошото подкрепя по свой начин доброто и хубавото.

— Затова не бива да се хленчи. Има и по-лоши случаи — усетихте ли земетресението?

— Не — отговори спокойно Далчев. — От нашия блок излизали навън, но къде да бягаш? Най-добре е да запазиш спокойствие и да останеш там, където си.

— На рейсовата спирка едни хлапетии ученици се държаха неприлично, освен това започнаха да се подиграват с една възрастна селянка, а тя така се възмути и им каза: „Оно такива като тия докараа земнотресението! Господ и жежки камъни че почне да пуца отгоре!“ А те й се изсмяха подигравателно на глас и ѝ отговориха „Ти гледай да не паднат по главата ти!“

— Земята чувства нравственото като своята селянка. Бунтува се и тя като нея от човешките нередности — каза усмихнат Далчев.

Доиде неговата жена и каза, че е задушно, дори и в парка, макар да беше октомври. И все пак, когато реших ме да излезем да се поразшетаем из него, тя му напомни да се облече по-добре.

Сухите листа, паднали от дърветата, зашумяха под краката ни и чувствавахме, че ни оказват лека съпротива, като насрещното течение на плитки води. Преди тези листа са били по дърветата, обличали са ги, красели са ги и са им давали прохлада, а сега тези мили труженици, след като са паднали от тях, ние ги тъпчем като големи виновници. В поезията доста съчувствено се пише за участта им, но въпреки това вятърът и зимата ги довършват напълно. При тази мисъл човек не може да не усеща парене под краката си.

Далчев ме хвана под ръка, а на мене ми беше някак неудобно и затова лявата си ръка я държах като закачалка.

Казах му, че в този парк се чувствавам донякъде като на село, разбира се, без неговата атмосфера и сочност, без миризмата на тор, мученето на кравите и блеенето на овците; дрънкването на клопатарите. Така че този парк е само един далечен намек за селото, както един писател, който не увелича читателите с книгите си. Далчев, който веднага реагира на такива въпроси, ме запита:

— Рецитирах ли ти стихотворението за онзи, който отишъл да се вдъхновява в своето село, след като селендурът му неден, напуснал същото преди повече от двадесет години? Нужно му било да измъкне още нещо от изтощената му гръд, като онзи непрокопан син, който си пропилял имането в града. Но този поет искал да бозае от две майки, та отишъл да кокетира в родното си село, да се поголемее и да възпее това, което навремето не е направил.

— Не сте ми го рецитирали — отговорих, на което Далчев се учуди.

— Не може да бъде!

— Сигурен съм. Миналата година ми рецитирахте три стихотворения, от които, да си призная, не помня нито една дума, защото нямам вашата памет, но те не бяха сатирични, а лични.

На Далчев все още му беше чудно, че не е направил това, и след малко започна също като тогава, плавно, монотонно, без запъване и напъване да рецитира въпросното стихотворение така както вървахме, с непринудеността на споделянето, която заместваше напълно патоса. Та то беше една много силна и хаплива епиграма, като да я беше написал Марциал. В момента забравих, че е съчинено от Далчев. Цялата тежест падна върху самото слово. И още неизречено

докрая, накара ни единодушно да се изсмеем на глас. И този смях излезе най-добрият укор към използувача на собствените си първули. . .

Стигнахме до края на парка, където минава дървенишкият трамвай, но не се качих на него и се върнах да изпратя Далчев, след като той беше изпратил мене. Сприхм се, където се кръстосват алеите, и една по източна посока се отправя към неговия дом близо. Това спиране, за да се доизкажем, ми напомняше разговорите ни до вратата на стария му апартамент.

Не ми се искаше да се разделям с него, сякаш предчувствах, че това е последното ни виждане. Разговорът ни стана по-безгрижен и оживен на този кръстопът, както сладкият съм накрая. Той ни накара няколко пъти да се смеем на глас, както ние можехме, а смехът стига дотам, където и музиката не може. . .

Струваше ми се, че този приятен разговор в приятното време сред парка никога не би свършил, ако грубо не се намесваше времето. Далчев доста закъсня и трябваше най-после да си вземем наново довиждане, което фактически беше и моето сбогуване с него. . .

За смъртта му научих случайно, както тя самата беше за него, защото не бях го виждал скоро в такова добро настроение и здрав вид, с какъвто беше на последната ни среща в златната есен. Тогава се уговорихме да се разходим пак, ако продължи хубавото време, но то наскоро се развали и не се справи след това така, че да излезем наново. В новия апартамент той нямаше телефон, който можеше да уреди едно виждане в дома му или пък поне да науча, че е постъпил в болница. Пък и не се погрижих да го потърся по-сериозно, защото ми беше известно, че е зает и дори повече от преди във връзка с изплащане на апартамента му и затова не ми се искаше да го безпокоя и търпеливо бях решил да изчакам оправяне на времето, а това значеше — напролет.

Не помня да сме разговаряли за „вечната разбойница“, а след това последно виждане не предполагах, че тя наскоро ще връхлети на него. Далчев само я постизираше и много не ѝ обръщаше внимание. Какво е тя? — един враг, който рано или късно идва да си отмъсти за това, че сме живели, и ни взема всичко с един замах.

В ковчегата видях не този, когото добре познавах. Очилата наистина променят образа, а аз в малко моменти съм го виждал без тях — когато ги е свалял да ги избърше или очите му да починат. Без тези кръгли стъкла светът за него щеше да е мъждука. Тези малки прозорци той не възпя, а те бяха най-близките му и верни негови приятели. И все пак той косвено им изрази своята признателност, като споменава в едно стихотворение, че си е лягал с тях, за да сънува хубави сънища. Затова щеше да бъде добре те пак да са при него за вечния му сън.

Но и без тях Далчев беше хубав. Смъртта беше отнела само усмивката му. Отнемайки живота му, поне неяда беше му оставила. Тя щеше да му бъде последният другар в парка на мъртвите, след като докрай той щедро я раздаваше на хората.

В този момент се чувствах съвсем изоставен.

Известно е, че Атанас Далчев нямаше много тесни връзки с Космоса, каквито би трябвало да има един поет като него. Чувствуваше, както Паскал, че го потиска и заплашва с неговата безграничност и с пустотата на студената нощ:

О, вечност, чужда си ми ти!

Какво, кажи ми сам ще правя

в пустинните ти самоти?

Веднъж му напомних за възторга на Камил Фламарийон пред Вселената, но той не искаше да чуе за него: „Остави го този Фламарийон! Много се е разнежил от с тази своя астрономия!“

Далчев навярно рядко се е заглеждал в небето през ясните нощи, може би от страх да не би като онзи зъл вятър то да му отнеме пламъка на свещта, поставена до малкия прозорец, както студеният човек отнема надеждата. Такъв беше и този Космос за него. И затова не се опитвах да зачеквам пред Далчев надземните въпроси, които много ме вълнуваха; дори и за цефеидите, тези километрични камъни на Вселената, които напомнят донякъде капризния му улычен фенер.

И затова веднъж ме учуди, когато сам зачекна въпроса за Космоса и за атома, като разкри едно много интересно свое разбиране, и то за да подкрепи пак старото си становище.

„Трябваше човешкият ум — каза той с известна заядливост — първо да разбие предразсъдъците си, да проникне дълбоко в тайните на природата и по-пряко в състава на този толкова нашумял до втръсване атом, за да премести една своя илюзия от една страна на друга, доказвайки, че на този космичен акумулатор ние дължим всичко — на този малък свят, а не на големия! И че без него строежът на Вселената би бил невъзможен, а Земята, тази единствена красавица, но прахулинка в пространството, не би се движила с такова скорост в него и не би имала такъв живот, какъвто го знаем. Често съм си мислил, че тя, ако беше от някакъв друг състав, без тези вече добре познати атомни клетки, тя не би имала координация с другите космични тела и би пропаднала като тежък камък в дълбоки води някъде в това пространство като ненужна вещ, изхвърлена от неговия организъм или по-скоро от техния, като присадено сърце или, както сега го казват медиците, трансплантирано...“

Но макар физиците, от друга страна, да извършиха най-решителния, най-революционния пробив в този малък свят, те пак не можах да отворят онази пролука към абсолютното нищо. Там, където природата не може да манкира, да трансформира и да запълва, и откъдето да долети ехото на нейната предвечна тайна. Но и след този пробив не се получи тази празнина. Там се появиха други пълноти, други превращения, както и радиотелескопите не можаха да направят това в безкрайното студено пространство, стигайки до точки, отдалечени от нас на десет и двадесет милиарда светлинни години; не се видя в края на краищата тази пролука, тази последна пролука, която са видели Данте и Вергилий, излизайки от ада.

Неизчерпаемите резерви на природата застават винаги пред нас и ни опровергават. Световите си остават химери, пространството също, а нашият живот — упадъчно явление на Вселената...“

Какво искаше да каже с това Далчев? Не ми беше тогава много ясно, а и не го помолих да се доизясни защо мисли така? И по-добре, защото щеше да ме помисли навярно за невеж, след като с такъв свойствен тон се изрази. По-късно можах да стигна до тази предполагаема представа. Нима възходът на живота се намира само в горящите до бяло звезди, а не когато започнат да създават живот при изстиването си. Според това вярване, близо до будистката мъдрост, животът е някакъв сурогат, както алкохолът от плодовете. А геологичните епохи се дължат именно на това упадане, на това „гниене“ на природата?...

На една скамейка в парка, както бяхме седнали и преглеждахме двата седмични вестника, спрехме за момент четенето и ги разменихме, а с това си казахме и мнението за смъртта на тази забележителна личност, за която пишеше подробно на първите им страници. След това Далчев се наведе към мене и ми прошепна: „Най-добре е да си отиде човек без никакви славословия. Никой нищо да не знае за него... никой!, както никой не е знаел преди той да се роди!“ Тези думи, казани толкова тихо близо до ухото ми, сякаш прогърмяха в него.